



LÉVAI CSABA

Skót és német históriák (európai) magyar szemmel (is)

*Gondolatok Kontler László Translations, Enlightenments:
William Robertson in Germany, 1760-1795. című könyvéről**

A magyar történettudomány gyakorlatában még ma sem számít mindennapi eseménynek, hogy hazai szakembernek valamelyik jelentős nyugat-európai kiadónál jelenik meg idegen nyelvű monográfiája. Kontler László esetében ez történt, ráadásul a szerzőnek ez már a második ilyen munkája, hiszen ugyanezen kiadó adta ki 2002-ben nagy sikerrel egykötetes Magyarország történetét.¹

Kontler László, a Közép-Európai Egyetem professzora szakmai érdeklődése tudományos karrierjének kezdetétől a korai modern eszmetörténet és a felvilágosodás kutatására irányult, e tágabb mezőn belül azonban többféle irányba is elágazott. Egyrészt a politikai gondolkodás és a történeti diskurzusok története felé, másrészt pedig annak elemzése irányába, hogy a fordítás és a befogadás milyen szerepet játszik az eszmetörténetben. Ismertető műve közvetlenül ehhez az irányhoz kapcsolódik, ám az utóbbi időben a tudományosság gyakorlata, illetve a tudományos tudás „termelési mechanizmusainak” elemzése került kutatásainak homlokterébe.

Mindenekelőtt próbáljuk meg – ahogyan az manapság illik – kétféle szempontból is kontextusba illeszteni a művet: egyrészt a könyv „megjelenési környezete”, másrészt a szerző tudományos pályafutása szempontjából. Az első annak vizsgálatát jelenti, hogy Kontler László könyve könyvsorozat részeként látott napvilágot, s hogy miként felel meg a kiadó által a sorozattal szemben támasztott igényeknek. A második pedig azt mutatja be, hogy a szerző szakmai előrehaladása szempontjából mit jelentett ez a könyv. Ez utóbbi feladatot a mű címszavainak (fordítások, történelmek, felvilágosodások) többirányú elemzésével igyekszem megoldani. Azt vizsgálom, hogy a szerző – feltételezésem szerint – miért ezt a címet választotta, másrészt pedig bemutatom, hogy ezek a kulcsszavak miként határozták meg Kontler László eddigi tudományos pályafutását, s miként vezettek el a vizsgálandó munka megírásáig. Ismertetésem leghangsúlyosabb része annak bemutatása lesz, hogy a szerző szerint mire és miért alkalmas egy ilyen téma feldolgozása. Mindezt a könyv szerkezetének rövid ismertetése követi, majd írásomat a szerző konklúzióinak rövid felvázolásával zárom.

Kontler László könyve a Palgrave Macmillan kiadó *The Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History* (Palgrave tanulmányok a kulturális és eszmetörténet köréből) elnevezésű sorozatában látott napvilágot. A kiadó három alapvető célt tűzött maga elé: 1. Az

* Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014. 261 oldal

¹ Kontler, László: *A History of Hungary*. Basingstoke, 2002.

eszmétörténeti és kultúrtörténeti megközelítések közötti választóvonalak halványítását s ezzel a két terület közötti, egymást kölcsönösen gazdagító interakciók ösztönzését. Ennek a kritériumnak teljes mértékben megfelel Kontler László könyve. A történetírás az emberi kultúra, így a kultúrtörténet része, s ezt még inkább így fogták fel a 18. században, amikor az irodalomként és a szakmaként művelt történetírás még nem vált szét egymástól. Robertson és kortársai számára a kultúra és a történelem fogalma szorosan összefonódott egymással, s ebből következően Kontler László róluk szóló művében is ez a helyzet. 2. Az interdiszciplinaritás erősítése az eszme- és kultúrtörténetben. Úgy látom, Kontler László munkája e második kívánalomnak is megfelel, hiszen eszme- és kultúrtörténeti témáját más tudományágak által is alkalmazott szövegkritikai, filológiai módszerekkel is tanulmányozta. 3. A terület globalizálása mind földrajzi, mind pedig a vizsgált tárgyak és a vizsgálati módszerek tekintetében. Ennek a kritériumnak a könyv többféle szinten is megfelel. Szerzője kelet-közép-európai látószögből (is) vizsgálja a nyugat-európai periférián (is) élő és alkotó skót szerző munkásságának közép-európai fordítás- és befogadás-történetét. Ráadásul ez a skót szerző jelentős részben Európán kívüli területek történetével, illetve ezek Európához fűződő kapcsolatával foglalkozott, vagyis globális perspektívából szemlélve próbálta megállapítani az európai fejlődés jellemzőit.²

Másodikként lássuk, hogy a mű miként illeszkedik Kontler László tudományos pályafutásának kontextusába. Ez a könyv egy szisztematikusan felépített tudományos karrier logikus állomása, az eddigi teljesítmények időleges összegzése. Címe is pontosan kifejezi ezt, hiszen annak kulcsszavai tökéletesen lefedik azokat a területeket, amelyekkel Kontler László eddigi karrierje során foglalkozott.

Figyelemreméltó, hogy a cím kulcselemei többes számban szerepelnek. Ez természetesen nem véletlen, hanem tudatos választás eredménye. A többes szám használatával Kontler László véleményem szerint kétféle jelentésre kívánt utalni. Egyrészt konkrétan, „földre szálltabb” értelemben arra, hogy Robertson műveinek több, egymástól független fordítása született Németországban, Robertson több történelméről, vagyis több történelmi munkájának fordításáról van szó, s hogy mindezek az események több ország felvilágosodásait érintették, vagyis több ország eltérő felvilágosult közegeiben zajlottak. Másrészt a szerző egy rejtettebb összefüggésre is fel kívánta hívni olvasói figyelmét a többes szám használatával. Arra, hogy adott szövegeknek nincs egyetlen fordítása, amelyre azt lehetne mondani, hogy az „a” fordítása az illető szövegnek. Arra, hogy nincs egyetlen „a” történelemnek nevezhető egységes történelmi folyamat, hanem az egyes történelmi eseményeknek több történelme, többféle értelmezése lehetséges. Végezetül arra, hogy nincsen egyetlen, egységes szellemi mozgalomként leírható, „a” felvilágosodásnak nevezhető jelenség, hanem ténylegesen csak az eltérő szellemi közegekben megvalósuló különböző felvilágosodások léteztek.

A könyv első címszava: *fordítások*. Kontler László rendkívül gyakorlott fordító, aki olyan szövegeket ültetett át magyarra, mint például Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című örökbecsű munkája. De az általa szerkesztett *Konzervativizmus* című szöveggyűjtemény darabjai jó háromnegyed részének a fordítása is az ő nevéhez fűződik, benne olyan jelentős és nehezen fordítható szerzők munkáival, mint John Adams, Bolingbroke vikomt vagy Thomas Carlyle.³ A maga praxisa alapján tehát Kontler László tö-

² <http://www.palgrave.com/series/palgrave-studies-in-cultural-and-intellectual-history/CIH/> A letöltés ideje: 2015. december 16.

³ Burke, Edmund: *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, 1990.; Kontler László (szerk.): *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2000.

kéletesen tisztában van azzal, hogy milyen nehézségekkel jár eltérő kultúrkörökben honos kifejezések sokszorosán árnyalt értelmének visszaadása. Teljes mértékben át tudta tehát élni Robertson német fordítóinak lelki kínjait. De fordítóként egy másik kulcsproblémával is szembesülhetett, nevezetesen azzal, hogy nyelvi környezetén túlmenően milyen hatással van a fordítóra az a politikai, társadalmi és gazdasági közeg, amelyben alkot. Ez a kontextus ugyanis nyilvánvalóan befolyásolja, hogy egy adott pillanatban mit és miért választ ki lefordításra a fordító. Az a kérdés is felmerül, hogy saját nyelvi közegének mit akar közvetíteni a fordító azzal, ahogyan fordít. A szerző fordítói gyakorlatából jó példa erre Edmund Burke fentebb említett könyve. Akkor és ott, 1990-ben egyfajta „tettként”, a politikai rendszerváltás eszmei megalapozásához való hozzájárulásként lehetett értelmezni Burke azon könyvének lefordítását, amely a szocialista rendszer időszakában nem jelenhetett meg magyarul. Burke munkájának teljesen más jelentése volt az 1990-ben élő magyarországi kortársak számára, mint a kétszáz évvel korábbi brit olvasóközönség esetében. S az is nagyon valószínű, hogy mindkét olvasat eltért attól, ami Burke eredeti szándéka lehetett könyve megírásával. Arról nem is beszélve, hogy egy fordítás 18. és 20. századi megjelentetését az is befolyásolta, hogy a kiadók láttak-e fantáziát – pénzügyi értelemben véve is – a fordítás piacra dobásában. S bár nem tudom, hogy a fiatal Kontler László esetében mi volt a helyzet, de a kezdő kutatók egyik pénzkereseti forrása is lehet a fordítás. A szerző tehát „belülről” is tudta szemlélni azt a jelenséget – azokat a mechanizmusokat, amelyek keretében Robertson műveinek német fordításai megszülettek –, amelyet történészként „kívülről” vizsgált.

A könyv címének második eleme: *történelmek*. Kontler László természetesen csak másodállásban fordító. S bár előszeretettel foglalkozik olyan témákkal, amelyek más tudományágak (filozófia, politológia, jog) érdeklődésére is számot tartanak, mégis azt hiszem, hogy alapvető szakmai identitásaként történészként, pontosabban eszmetörténészként gondol magára. De hányféle történelemmel is foglalkozott a szerző, és hányféle történelem található ebben a könyvben?

Földrajzi, regionális értelemben Kontler László vizsgálódásainak egyik pólusa az angol-brit (benne a skót) történelem, erőteljes kitekintéssel a brit világ olyan kinövésére, mint az észak-amerikai brit gyarmatok. A másik pólust egy tágra értelmezett Közép-Európa képezi, amelynek Németország éppen úgy a része, mint az e régió keleti végvidékéhez tartozó Magyarország. Kontler László látószöge tehát a Dunától a Hudson folyóig ível, és onnan mindig vissza.

A tematikát illetően a szerző érdeklődése egy elég jól meghatározott körön belül rendkívül szerteágazó. Ez a jól meghatározható kör az eszmék létrehozásának mechanizmusait jelenti. Eddigi munkásságán végigtekintve úgy látom, Kontler Lászlót alapvetően az érdekli, hogy miként konstruálódnak meg azok a szellemi teljesítmények, amelyeket eszméknek nevezhetünk, legyen szó bár a politikai gondolkodás, a történetírás, a historiográfia vagy a filozófia produktumairól. S mindebbe a szerző még egy csavart belevitt. Nem csupán azt kívánja górcső alá venni, hogy az eszmék miként születnek, hanem azt is, hogy ezek a szellemi termékek miként értelmeződnek, például fordítások formájában. E körön belül aztán az érdeklődése olyan szerteágazó területekre terjedt ki, mint a politikai gondolkodás és a politikai intézmények története a középkortól a 19. század végéig, a történetírás története, a fordítás elmélete, a modern nemzetállamok kialakulása vagy az alapításmítoszok szerepe a nemzeti történeti narratívákban. De ezek a szerteágazó szálak alapvetően annak vizsgálata érdekében futnak össze, hogy miként hozták, hozzák létre a tudást a tágabban értelmezett humán tudományokban. Sőt, az utóbbi időben Hell Miksa pályafutásának vizsgálatán keresztül ez az érdeklődése a természettudományos tudás „termelési mechanizmusainak”

vizsgálatára is kiterjedt, akinek személyében persze a humán- és természettudományok korántsem váltak el élesen egymástól.⁴

A földrajzi-regionális értelemben vett történelmek – vagyis a Hudsontól a Dunáig ívelő látószög –, illetve a tematikus történelmek adott feladatra fókuszált köre az ismertetés tárgyát képező könyvben integráns módon kapcsolódott össze egymással. Ebben a kötetben ugyanis azt vizsgálta Kontler László, hogy a brit hagyományban gyökerező 18. századi skót történész, William Robertson – többek között – az Európán kívüli világról is szóló műveit hogyan fordították le és értelmezték a tágabb értelemben vett Közép-Európában, Németországban vagy inkább német országokban. A maga vizsgálódásait pedig Robertson és a szerző is azért végezte, hogy megpróbálja megérteni az európai fejlődés lényegét.

A könyv címének harmadik eleme: *felvilágosodások*. A felvilágosodások vizsgálata terén szintén Kontler eddigi kutatásaiban kimutatható az a nagy ívű földrajzi látószög, amely a fentebb taglalt értelemben vett Közép-Európától a Brit-szigeteken keresztül az Európán kívüli világokig ível. Kontler László nemcsak a kora újkori brit-skót felvilágosodás olyan jeles képviselőivel foglalkozott, mint például könyvünk hőse, William Robertson vagy Edmund Burke, hanem a (kelet)-közép-európai felvilágosodások olyan jeles reprezentánsaival is, mint például Friedrich von Gentz vagy legújabban Hell Miksa. De érdeklődése ebben a vonatkozásban is átnyúlt Európa határain, hiszen olyan témákat is górcső alá vett, mint az Európán kívüli területek értelmezése a felvilágosodás idején. S ebben a vonatkozásban is tematikus gazdagság jellemzi, hiszen a felvilágosodásokkal kapcsolatban olyan kérdésekre próbált választ találni, mint a felvilágosult patriotizmus Közép-Európában vagy a felvilágosult tudás és a birodalmak problematikája. S természetesen a földrajzi ív és a tematikus sokszínűség ebben az esetben is szorosan összekapcsolódott egymással. Mi több, a könyv kulcsszavai – vagyis a szerző érdeklődési területei – jócskán „össze is kapaszkodtak” egymással. Jól mutatja ezt az a tanulmánya, amelyben azt boncolgatta, mit jelent a történet-szeknek a felvilágosodás ma (2006-ban).⁵

Lássuk most már magát a művet. Előrebocsátom, hogy nem áll szándékomban a könyv részletes tartalmi bemutatása. Írásom lehangsúlyosabb része annak ábrázolása, hogy Kontler László szerint mire és miért alkalmas egy ilyen téma feldolgozása.

A témaválasztás indoklását fontosnak tartom, mert az első dolog, ami a könyvvel kapcsolatban a kevésbé tájékozott olvasó eszébe jut, az, hogy miért is foglalkozik egy magyarországi eszmetörténész egy 18. századi skót történetíró műveinek korabeli németországi fordítás- és befogadás-történetével. Kit és miért érdekelhet ez, főként Magyarországon? Erre a kérdésre többek között könyve bevezetésében ad választ a szerző, amelyben vizsgálódása elemzési kereteit állapította meg.

A felvetett kérdés első részeleme az, hogy miért Robertson. Azért, mert ő „írta a 18. század néhány történelmi bestsellerét, és gondolkodása szoros dialógusban formálódott a skót felvilágosodás olyan kiemelkedő gondolkodóiéval, mint David Hume, Adam Smith, John Millar, Adam Ferguson, Henry Home Lord Kames és mások”. (2. old.) Az egyik központi

⁴ Kontler, László: *Distances Celestial and Terrestrial. Maximilian Hell's Arctic Expedition of 1768–1769: Contexts and Responses*. In: Holenstein, A. – Steinke, H. – Stuber, M (eds.): *The Practice of Knowledge and the Figure of the Savant in the 18th Century*. Leiden–Boston, 2013. 721–751.; Kontler, László: *The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792)*. In: Kontler, L. – Romano, A. – Sebastiani, S. – Török, B. Zs. (eds.): *Negotiating Knowledge in Early-Modern Empires: A Decentered View*. Basingstoke – New York, 2014. 79–105.

⁵ Kontler László: *What is the (Historians') Enlightenment Today?* *European Review of History*, vol. 13. (2006) No. 3. 357–371.

alakja volt a 18. század közepi edinburgh-i intellektuális életnek, mely város a skót felvilágosodás megtermékenyítő impulzusának köszönhetően akkoriban egész Európa egyik legfontosabb szellemi központjának számított. Egyik alapítója és szerzője volt a rövid életű, ám annál fontosabb *Edinburgh Review*-nak, amely a skót felvilágosodás szerzőinek egyik legjelentősebb orgánuma volt. „Azon túlmenően, hogy anyagi szempontból kivételesen sikeres szerző és a közönség és a hivatalosság által is elismert intellektuális híresség volt, azáltal, hogy 1763-ban a Skócia Királyi Történetírója nem sokkal korábban új életre keltett hivatalára is kinevezték, figyelemre méltó hatalommal bíró ember is volt egyúttal”. (2. old.) Az Edinburgh-i Egyetem „rektoraként” (*principal*) nagy szerepet játszott abban, hogy az egyetem az egyik legfontosabb felsőoktatási intézménnyé emelkedett a korabeli Európában. Arról már nem is beszélve, hogy a skót presbiteriánus egyház „megkérdőjelezhetetlen” vezetőjévé is emelkedett.

Minket – és Kontler Lászlót is – természetesen a történetíró Robertson érdekel leginkább. A bevezetés első alfejezetében a szerző három sarokpont köré csoportosította Robertson történetírói munkásságát: 1. Skócia története, vagyis „az a belső dinamika, amely az 1707-es angol-skót unió megkötéséhez vezetett”; 2. „A nemzetközi versengés jelensége, valamint az államok rendszereként felfogott, felemelkedőben lévő európai közösségén belül kialakult erőegyensúly”; 3. A fenti európai rendszerre jellemző civilizáció globálissá bővülő kapcsolatai más kontinensek civilizációival, amelyek akkoriban nyíltak meg az európaiak előtt. (4. old.)

Robertson Skócia történetéről írta első nagy feltűnést keltett történetírói munkáját, amely 1759-ben jelent meg.⁶ Ebben azt vizsgálta, hogy a nyugat-európai periférián elhelyezkedő Skócia miért nem vett részt azokban a folyamatokban, amelyek a régió más részeit áthatották. Kontler László megfogalmazásával élve, Robertson szerint „bár Skócia a 16. században megjelent az európai történelem horizontján, mégsem volt részese annak a folyamatnak, amely máshol végbement, például a feudalizmus visszaszorulása révén, ami Skócia esetében valójában az Angliával megvalósuló parlamentáris unió utánra halasztódott”. E törekvésével Robertson új utakra kívánta terelni a skót történetírást, amennyiben „túl kívánt lépni a sekélyes konstitucionalizmuson, a szűklátókörűségen és azon a pártos vitán, amely Stuart Mária hívei és ellenfelei között zajlott, s ehelyett arra vállalkozott, hogy a skót történelmet Európa térképére helyezze”. (4. old.)

A második kontleri sarokpontról szól Robertson talán legismertebb történetírói műve, amelyben V. Károly német-római császár uralkodásának történetét dolgozta fel.⁷ Ebben saját kora előzményeit kutatta a skót történetíró. Azt a korszakot vizsgálta, amelyben az európai országoknak az abszolutizmus, az univerzális monarchia megteremtésére irányuló törekvések és a vallásháborúk megpróbáltatásait kellett kiállniuk, mielőtt kialakult volna az erőteljes adóztatáson alapuló, nagy állandó hadseregeket fenntartó, területi alapon szerveződő monarchiák rendszere, amelyek belső politikai szisztémáit a fékek és ellensúlyok, külső kapcsolataikat pedig az európai nagyhatalmak közötti erőegyensúly rendszere mérsékelte.

⁶ A mű eredeti teljes címe: *The History of Scotland During the Reigns of Queen Mary and King James VI, till His Accession to the Crown of England* (Skócia története Mária királynő és VI. Jakab uralkodása idején, egészen az utóbbi angol trónra lépéséig).

⁷ A műeredeti teljes címe: *The History of the Reign of the Emperor Charles V. With a View of the Progress of Society in Europe, from Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century*. (V. Károly uralkodásának története, kitekintéssel az európai társadalom fejlődésére a Római Birodalom bukásától a 16. század kezdetéig). Eredeti megjelenése: 1796.

te, melyben a vallási konfliktusok helyét a tolerancia eszméjén alapuló vallási pluralizmus vette át.

A harmadik kulcspont vizsgálatát Robertson az Amerika, illetve az India történetével foglalkozó munkájában végezte el.⁸ Azokat a kapcsolatokat elemezte, amelyek a kereskedelmi és kulturális csere, valamint az imperializmus révén alakultak ki Európa és a világ többi része között. Mint Kontler rámutatott, Robertson megközelítése „bár bizonyosan eurocentrikus volt, mégis jelentős érzékenységet mutatott a kulturális különbségek iránt, s empirikus gazdagság, valamint teoretikus kifinomultság jellemezte”. (4. old.)

Kontler László Robertson történetírói gyakorlatáról egyrészt azt emelte ki, hogy bár az ő és kortársai számára a történetírás még mindig irodalmi vállalkozásnak, illetve a politikai diskurzus részének számított, mégis az elsők egyike volt, aki tudományos diszciplínaként is tekintett arra. A történeti narratívát egy megkonstruált elméleti keretbe ágyazva mondta el, vagyis a történetírást a skót felvilágosodás által létrehozott, „az emberről szóló új tudomány” által biztosított módszertani eszközök segítségével kívánta művelni.

A másik feltétlenül felteendő kérdés Kontler László könyvével kapcsolatban az, hogy miért a német befogadás és fordítások történetével foglalkozik. Robertson hamar nagy népszerűsége tett szert a korabeli Európában. Sorra készültek a francia, olasz, spanyol recenziók és fordítások, de a skót historikus hírneve Európa keletibb tájain is hamarosan ismertté vált. Nagy Katalin udvarában kifejezetten a kedvelt szerzők közé tartozott, s 1789-ben az első lengyel, 1809-ben pedig az első magyar fordítás is napvilágot látott. Ez utóbbival kapcsolatban engedtessek meg az ismertetőnek, hogy néhány megjegyzést tegyen. Bár tudom, hogy a könyv címében nem erről szól, a magyar – de talán nem csak magyar – olvasó mégis szívesen olvasott volna némi információt az első magyar (és lengyel) fordításra vonatkozóan. Ennek létezését ugyan megemlítette a szerző, ám megjelenési helyét vagy a fordító személyét sem ott, sem pedig a szövegrészhez tartozó jegyzetben nem tüntette fel.

Robertson recepciója tehát rendkívül széles körű és alapvetően kedvező volt a korabeli Európában. De – amint Kontler László megjegyezte – „Robertson fogadtatása a kontinensen sehol sem volt olyan lelkes, mint a korabeli Németországban”. (5. old.) Robertson könyveinek eredeti angol kiadásai, majd a német fordítások is nagyon hamar megjelentek a német köz- és magánkönyvtárakban. A skót történész munkáiról alig valamivel az angol kiadások megjelenése után recenziók láttak napvilágot, s több könyvének német fordításai néhány hónappal az eredeti művek megjelenése után már nyomdában voltak.

De vajon mi volt e felfokozott kortársi német érdeklődés oka? Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az, hogy főleg az *V. Károly uralkodásának történetében* Robertson a Német-Római Birodalom történetével is behatóan foglalkozott. Fontos tényező volt az is, hogy „mérészkelt megközelítése és erős protestáns háttere miatt Németországban az olyan egyívású szkeptikus történészek tiszteletreméltó alternatíváját látták benne, mint Voltaire, Hume vagy Gibbon”. (5. old.) De Robertson történetírásának teoretikus megalapozottsága is sokat nyomott a latban, amit Németországban is többen próbáltak utánozni. Kontler László e szempontokat nagyon fontosnak tartotta, mégis úgy vélte, hogy „a modern történész számára a Robertson Németországban téma főként nem ezek miatt érdekes [...] műve-

⁸ A két mű eredeti teljes címe: *The History of America*. (Amerika története); *An Historical Disquisition Concerning the Knowledge Which the Ancients Had of India; and the Progress of Trade With That Country Prior to the Discovery of the Passage to It by the Cape of Good Hope* (Történeti értekezés arról a tudásról amellyel a régiek rendelkeztek Indiáról, valamint az azzal az országgal folytatott kereskedelem fejlődése a Jóreménység fokán keresztül vezető átjáró felfedezése előtt). Eredeti megjelenésük: 1777., illetve 1791.

inek fordításai és értelmezései hozzájárultak azon nyelvi és analitikus eszközök kifermeléséhez – és egyúttal vissza is tükrözték azokat –, amelyeket arra használtak, hogy megbirkózzanak a modernitás komplexitásával ebben a korban”. (6. old.)

Kontler szerint Robertson „nagy témája” magában foglalta: a kereskedelmi és a gyarmati rendszer szimultán kialakulását; a felvilágosultság előre haladását és a modor/magartartás/viselkedés (*manners*) javulását a nyugati világban; a keresztény kinyilatkoztatás jobb megértését; a törvény uralmának elvét alkalmazó modern nemzeti monarchia felemelkedését a korábbi, univerzális monarchiára irányuló törekvésekkel szembeállítva; a monarchikus és republikánus államok olyasféle kombinációját Európában, amely rendszer belső kapcsolatait az egymás közötti versenyen, valamint az egymással való együttműködésen alapultak. (6. old.) Kontler László úgy véli, hogy mindezen témáknak különleges relevanciája volt Németországban. A német területek zöme ugyanis a gazdasági fejlettség és a lehetséges gazdasági felzárkózás szempontjából hasonló helyzetben volt az 1707-es unió utáni Skóciához. Ahogyan megfogalmazta, „a kereskedelmi és tengerészeti expanzió bizonyos zavart, nyugtalanságot váltott ki az ezen expanzió farvizén hajózó” Skóciában és a német területek zömében, amelyek hasonló helyzetben voltak a korai modern időszakban. (6. old.) De Robertson gondolatai Németország politikai állapota folytán is jelentős visszhangra találhattak a Rajnától keletre. A harmincéves háborút lezáró 1648-as vesztfáliai rendezés meggátolta a Habsburgokat abban, hogy politikai és vallási szempontból homogénné tegyék a Német-Római Birodalmat. Így az univerzális monarchia megvalósítására irányuló törekvések és a területi államok robertsoni szembeállításai, a vallási mérséklet és a nagyhatalmi egyensúly kérdései nagyon is aktuális témáknak számítottak a korabeli Németországban.

A bevezetés következő alfejezetében a fordítás, recepció és befolyás elméleti kérdéseit tárgyalta röviden Kontler László, s meggyőzően igazolta, hogy Robertson németországi befogadás-története ebből a szempontból is érdekes és fontos kutatási téma, hiszen ezen keresztül ábrázolhatók mindazok a körülmények, amelyek egy szöveg fordítás általi újra konstruálását befolyásolják és meghatározzák.

A bevezetés harmadik, *Spaces and Places, Regional and Institutional Contexts* (Terek és helyek, regionális és intézményi kontextusok) című alfejezetében azt a kérdést boncolgatta Kontler László, hogy miért a Göttingeni Egyetemhez kötődött Robertson német fordítóinak és ismertetőinek zöme. Összehasonlította egymással Robertson anyaintézményét, az Edinburg-i Egyetemet és Göttingent, s arra a következtetésre jutott, hogy a két intézmény jellegében számos hasonlóság figyelhető meg a 18. század második felében. Persze, fontos különbségek is adódtak, de a szerző mindenképpen úgy látja, hogy „a két város ideális összehasonlítási egységet képez, egyrészt olyan háttérként, amelynek vizsgálatán keresztül Robertson recepciója megközelíthető, másrészt olyan, saját jogán vett témaként, amelyet magát is jobb megvilágításban láthatjuk e recepció fényében”. (13. old.) Azaz a két város szellemi közegének összehasonlítása segít megérteni Robertson németországi recepcióját, miközben a Robertson recepció megértése a két város korabeli szellemi közegének értelmezését is elősegíti.

A bevezetés negyedik alfejezetében arra is rávilágít Kontler László, hogy Robertson németországi recepciójának vizsgálata a két terület s általában a különböző európai régiók felvilágosodásai közötti eltérések és hasonlóságok vizsgálata szempontjából is hasznos lehet.

Az első „igazi” fejezetben Kontler László a korabeli skót, illetve német tudományosság történelemszemléletét veti össze egymással, vagyis felvázolja azt a szellemi háttérrel, amelyben Robertson művei létrejöttek, s amelyben befogadást nyertek. Itt és most hely hi-

ányában csak a skót oldalra térek ki nagyon röviden. A szerző úgy látja, hogy két tradicionális látásmód is jelen volt még a skót történetírásban, s ez Robertson munkásságára is jelentős hatást gyakorolt. A korrupció és az erény küzdelme által meghatározott, a közjó megvalósítását szem előtt tartó humanista és republikánus hagyományokról van szó. Kontler László mégis úgy véli, hogy Robertson e tradíciókat az Európában kialakuló új politikai, társadalmi és kulturális, valamint nemzetközi fejlemények tükrében értelmezte. Ennek eredménye – Robertson és a skót felvilágosodás más gondolkodói számára is – makroszinten a stadiális történet szemlélet megalkotása volt, a „létfenntartási módok” által meghatározott fejlődési lépcsőfokok (vadászó, pásztorkodó, földművelő és kereskedő társadalmak) megállapításával. Azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy „az egyik vállalkozás – a stadiális történelem – sikere a módszertani elvek és alkalmazásuk konzisztenciájától függött, s ez tette lehetővé egy, a vizsgálat tárgyától való olyan távolságtartás kifejlesztését, amely a tudományokra jellemző”. (24. old.)

A stadiális szemléletben a fejlődés csúcsát a kereskedelmi társadalom jelentette, s az egész folyamat egyik meghatározó eleme a kereskedelem fejlődése volt. Csakhogy ezen a ponton ismét a fordítás problémájába ütköztünk, mivel a gazdasági ágazatként értelmezett kereskedelem előre haladása a „manners” fejlődésével is együtt járt, ami messze többet jelentett 18. századi skót angol nyelven, mint a „modor” szó, amellyel általában vissza szokták adni. Arról nem is beszélve, hogy a „commerce” nem csupán az árucserét lebonyolító kereskedelmi tevékenységet jelentette, hanem tágabb értelemben vett érintkezést és viszonyt is, beleértve a szellemi jellegű érintkezést és az eszmék cseréjét, valamint az emberek közötti kapcsolatokat. A skótok szerint tehát az újabb európai fejlődés egyik fő sajátossága a „commerce” és a „manners” fejlődése, a vallási pluralizmus megjelenése, a törvény uralmának felemelkedése, valamint az erős (zömében monarchikus berendezkedésű) államok kialakulása volt, szemben az univerzális monarchia létrehozására irányuló korábbi törekvésekkel. S mindezt egy „emberről szóló új tudomány” megalapozásával igyekeztek ki egészíteni.

A szellemi háttér felvázolása után az egyes Robertson művek, illetve ezek németországi recepciójának bemutatása következik, mégpedig egyre táguló körökben haladva.

A sort a második, „*Time and Progress, Time as Progress: History by Way of Enlightened Preaching*” (Az idő és a haladás, az idő, mint haladás: a történelem mint felvilágosult prédikáció) című fejezet folytatja, melyben Robertson időfelfogását, illetve azt vizsgálja Kontler László, hogy elkötelezett kereszténysége miként befolyásolta a skót történetíró történelemszemléletét. Úgy látja, „Robertsont olyan keresztény történésznek kell tekinteni, aki egyúttal azon kiemelkedő mesterek közé tartozott, akik az általában Adam Smith-szel és a fiziológiával összefüggésbe hozott stadiális történelem perspektívájával gazdagították a felvilágosult narratívát. A nyugati világ történetét a gondviselés nagy terve feltárulkozásaként, az isteni kinyilatkoztatáshoz való fokozatos hozzáférésként értelmezte, olyan folyamatként, amely szerinte döntő módon függött a létfenntartási eszközök fejlődésétől s az emberi gondolkodás és a modor [manners] ebből következő felvilágosodásától, illetve finomodásától, s ez utóbbi tényezők elő is segítették ezt a folyamatot”. (42–43. old.) Vagyis Robertson egységes egészzé integrálta a keresztény és a „skót” felfogást.

A harmadik fejezetben kerített sort Kontler László Robertson egyik legfontosabb kulcszövege, az *V. Károly uralkodásának története* könyvhosszúságú bevezetése elemzésére. Természetesen azt is tárgyalja, hogy milyen volt e munka német fogadtatása. A mű egyes részletei magyarul is olvashatók a Horkay Hörcher Ferenc által összeállított, *Skót felvilá-*

gosodás című szöveggyűjteményben.⁹ Robertson ebben a művében mutatta be a legpregnansabb módon azt a történelmi folyamatot, amelynek keretében – többek között a „commerce”, a „manners” és az „arts” fejlődése és finomodása következtében – az európai fejlődés a stadiális történelem által meghatározott szakaszokon keresztül eljutott a 18. századi, Robertson által üdvösnek tartott szintre.

A negyedik fejezetben Robertson Skócia történetét, illetve *Az V. Károly uralkodásának története* bevezetés utáni részét vizsgálja Kontler László, megállapítva, hogy a két mű „olyan lakmuszpapírként szolgál, amelynek segítségével jól vizsgálhatók azok az előnyök és korlátok, amelyek a nemzeti történelem megközelítései és az azzal kapcsolatos ítéletek idegen nyelvi és kulturális környezetbe való átviteléből adódnak. Mindkettő egy patrióta nemzeti történelem munkája, akit egyúttal a kvintesszenciálisan 18. századi kozmopolita történelemszek egyikének is tekintenek. Robertson mindkettőben a 18. századra fókuszált, amelyet saját, a nyugati világ történetére vonatkozó víziója szempontjából döntő jelentőségűnek tekintett, s amely egyúttal a gondviselés nagy tervének feltárulkozását is jelentette számára: az isteni kinyilatkoztatáshoz való egyre növekvő hozzáférést szerinte a létfenntartási eszközök, a »manners« és az emberi gondolkodás fejlődése tette lehetővé”. (95–96. old.)

Végül az ötödik fejezetben arról esik szó, hogy Robertson az általa felvázolt nyugat-európai fejlődés perspektívájából tekintve hogyan látta az Európán kívüli területek történelmét, s ebből mit tartottak érdekesnek a német fordítók és kommentátorok. Kontler László úgy látja, hogy az Európán kívüli területek felé való fordulás logikus következménye volt Robertson ezt megelőző munkásságának. Mint megfogalmazta, „annak köszönhetően, hogy először a nemzetitől az európai témák, *Skóciától V. Károly* felé fordult [...], Robertson hasonlóan gördülékenyen lépett tovább afelé, amit ma globális történelemnek neveznénk. Annak felfedezése, hogy reciprok jellegű, ám mégis egyenlőtlen kapcsolatok formájában az európaiak hogyan találkoztak és léptek kapcsolatba más civilizációk képviselőivel, s ezen aszimmetriák természetének és kiterjedésének felmérésére a nélkülözhetetlen eszközt ismét csak a stadiális séma szisztematikus alkalmazása jelentette.” (125–126. old.) Robertson Amerika és India összehasonlításával szemléltette azt, hogy az európaiak a stadiális fejlődés mennyire eltérő lépcsőfokain álló civilizációkkal szembesültek, míg a német recepció vonatkozásában a Magyarországon inkább csak radikális forradalmárként ismert Georg Forster (1752–1794) jelentőségét emelte ki a szerző.

Kontler László könyve egyik fontos eredményének annak igazolását tekinti, hogy Robertson művei meglepően széles körű német reakciót indukáltak, hiszen a skót történetíró öt szövegének tizenegy német fordítása és kiadása látott napvilágot az 1760 és 1795 közötti időszakban, a könyvtári beszerzések és ismertetések tömkelegéről már nem is beszélve. Több német szerző is tervbe vette robertsoni ihletésű történeti munkák írását, amelyek azonban sohasem készültek el. Ennek legfőbb okát a szerző abban látta, hogy „a felvilágosult Európa, nyelvi és kulturális határokon átnyúló közös kérdései annak a helyi környezetnek megfelelő válaszokat kívántak, amelyekben feltették azokat”. (179. old.)

Kontler Lászlónak azt is egyértelműen sikerült igazolnia, hogy a Göttingeni Egyetem kulcsszerepet játszott Robertson németországi befogadás-történetében. Ezt többek között azzal magyarázza, hogy a recenzió-írásnak olyan gyakorlata és ethosza alakult ki az intézményben, amelynek Németföldön sem volt párja. Az egyetemen külön recenziós folyóirat

⁹ A fejezet eredeti teljes címe: *A View of the Progress of Society in Europe from the Subversion of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century* (Az európai társadalom fejlődése a Római Birodalom bukásától a 16. század kezdetéig). Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény*. Budapest, 1996. 197–222.

jelent meg, s a göttingeni recenzensek által írott ismertetések messze túlnőttek a szokásos méreteken és mélységeken.

De miért érdekelte ennyire a göttingeni és a nem göttingeni német tudósokat Robertson munkássága? Kontler László álláspontja szerint a német és más európai olvasók szemében Robertson tiszteletreméltó, mérsékelt protestáns „filozófiai” történészként jelent meg, aki a modernitás felemelkedése által felvetett legfontosabb kihívásokra keresett választ, s mindezt ráadásul európai és globális perspektívából tette. Ezek a kihívások pedig nemcsak Skócia, hanem minden európai állam számára megjelentek valamilyen formában. A szerző három alapvető „kihívás csomópontot” jelöl meg könyve végén: Azon politikai társadalmak integritásának és biztonságának problémáját, amelyek főként, de nem kizárólagosan vallási értékeik tekintetében váltak egyre inkább pluralisztikus jellegűekké; e fejlődés nemzetközi aspektusát, amelyet az európai államok olyan dinamikus rendszerré történő „összeolvadását”, amelyben állandó versengés zajlik köztük, ezért azok folyamatosan az együttműködés és a konfliktus szűk határmezsgyéjén ingadoznak; Európa földrajzi terjeszkedését, a kereskedelmi-gyarmati rendszer felemelkedését, a másokként felfogott „ egzotikus” népekkel és civilizációkkal való találkozást s azokat a kölcsönhatásokat és befolyásokat, amelyek eredményeként kiforrálódott és azonnal historicizálódott az „emberiség” eszméje. (180–181. old.)

Ezekkel a kihívásokkal – eltérő mértékben ugyan, de – minden európai államnak szembeülnie kellett. Kontler László szerint azonban kimutathatók további tényezők, amelyek miatt a német – de legfőképpen a göttingeni – tudósok érzékenyebb füllel fordultak Robertson gondolatai felé. Göttingen vonatkozásában például az a német állam – Hanover-Braunschweig –, amelyhez tartozott, egyszerre volt a brit, illetve a német politikai „világ” része, hiszen a brit uralkodó Hanover választófejedelme is volt egy személyben. A szélesebb német közönséget pedig az is inspirálhatta Robertson olvasására, hogy az általa az európai fejlődés vonatkozásában felvetett kihívások „kicsiben”, a Német-Római Birodalom belső viszonyait illetően is megjelentek. Hiszen „Németországot” is kisebb-nagyobb szuverén államok halmaza alkotta, amelyek vallásilag is sokfélék voltak, belső berendezkedésük eltért egymástól, s köztük is olyan kényes egyensúly alakult ki, ami gyakran csapott át konfliktusba. S a német tudósokban annak ellenére is megvolt az Európán kívüli világ iránti tudományos érdeklődés, hogy Németország nem vett részt a gyarmatosításban és a földrajzi felfedezésekben, s ezt az érdeklődést Robertson tovább táplálta.

Továbbá számításba kell venni a skót historikus történetírói módszerének újdonságát, vagyis a stadiális történelem, az isteni gondviselés és a skót „emberről szóló tudomány” kombinációját, amely intellektuális és tudományos szempontból hatott ösztönzően a német szerzőkre. Ez még akkor is így volt, ha ez a módszer távol állt a korabeli német történetírás gyakorlatától. Azt ugyanis a nagy presztízzsel rendelkező múltbeli (nemzeti) pedigre felkutatása jellemezte, amit a jelenbéli sajátos helyzet igazolására használtak fel. Ezen túlmenően főként a jogi dokumentumokra való támaszkodás és azok akkurátus filológiai elemzése alkotta a bevett munkamódszert. Kontler László nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a 18. század közepi német történetírás e kritikai-filológiai módszere legalább annyira „modernnek” számított akkoriban, mint Robertson azon vállalkozása, hogy a történetírást saját kora legújabb „társadalomtudományi” elméleteivel párosítsa. Robertson német olvasói „saját kultúrájuk módszertani fejleményeire támaszkodtak annak érdekében, hogy egy a Reich alkotmányáról, valamint annak legutolsó rendezéséről, a veszfáliei rendezésről szóló olyan diskurzust fogalmazzanak meg, ami bizonyosan nem volt nosztalgikus”. (182. old.) Vagyis a 18. századi Skóciában és Németországban más volt a történelem polgári funkciója, s ez a

történészek által alkalmazott módszertani apparátus jellegzetességeit is nagymértékben meghatározta.

Kontler úgy találja, hogy azok a történészek, jogtudósok, filozófusok, filológusok és politikatudósok, akik Robertson németországi recepciójában valamilyen módon szerepet vállaltak – a skót historikushoz hasonlóan –, maguk is mérsékelt figuráknak nevezhetők, akik azonban jelentős távolságot is tartottak a skót „mestertől”, éppen azon környezet eltérő nyelvi, kulturális és szakmai jellemzőinek köszönhetően, amelyben felnőttek és tevékenykedtek. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a humanitásra és a hasznos tudás kritériumaira vonatkozóan ne éreztek volna erőteljes empátiát Robertson ideáival kapcsolatban. S ez még olyan radikális gondolkodót is a fennálló intézményekbe „ágyazott”, mérsékelt Robertson bűvkörébe tudott vonni, mint Georg Forster.

Kontler László könyve első pillantásra olyan „kozmpolita” témát boncolgat, amely távol áll a magyarországi történetírás hagyományos látókörétől és témáitól. Ez a „távolság” azonban látszólagos. Egyrészt a robertsoni stadiális történelemkoncepció grádicsein Magyarország is ott bukdácsolt valahol, s ebben az értelemben a skót történetíró témái magyarországi relevanciával is bírtak. Ezért lett volna érdekes – ha csak egy lábjegyzet erejéig is – olvasni a Robertson életmű hazai befogadásáról. Remélhetőleg a szerző egy későbbi munkájában ki fog térni erre a problémára. Kontler László könyve nem csupán közvetlen „tartalmi üzenete”, hanem az általa alkalmazott és felvetett eszmetörténeti módszertani eljárások és kérdések folytán is fontos lehet a magyar történészek számára. S bár a munkából itt-ott jelentek meg részletek magyarul, e szempontok miatt fontos lenne a könyv magyar nyelvű változatának megjelenése.¹⁰ A kérdés csak az, hogy a fordításokkal kapcsolatban a könyvben adresszált sokrétű problémahalmaz tudatában ki merne vállalkozni Kontler László magnum opusának „magyarítására”. Hacsak nem ő maga.

¹⁰ Kontler László: *Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés: William Robertson felvilágosult prédikációja*. Aetas, 20. évf. (2005) 3. sz. 38–54.; Kontler László: *William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában*. Korall, 7. évf. (2006) 23. sz. 133–154.